GERARDI NOODT,
JURISCONSULTI,
DISSERTATIO
DE
RELIGIONE
AB IMPERIO
JURE GENTIUM LIBERA,

Habita in Academia Lugduno-Batava
a. d. VI. *Id. Febr.* A. MDCCVI.

CUM
abiret Magnifici Rectoris munere.

Editio secunda.

LUGDUNI BATAVORUM,
Apud FREDERICUM HAARING,
MDCCVIII.

GERARDI NOODT,

JURISCONSULTI,

DISSERTATIO

DE

RELIGIONE AB IMPERIO

JURE GENTIUM LIBERA.

DEPOSITURUS, AA, ſolenni more annuum principis Academiæ magiſtratum, quod convenit celebritati diei, majeſtati loci, & dignitati concionis, quam frequentis, tam nobilitate, ſapientia, atque eruditione, illuſtris, ſtatui, pro mediocritate ingenii, obviam ire ſententiæ exiſtimantium, ulli fas eſſe homini, aliis imperare aut vetare quem Dei cultum, pigritiamque parendi bello aut juriſdictione coërcere. Magni res eſt ponderis, nec minoris moliminis, conjicere ac finire litem, quæ orbem terrarum, quæ omnia ſecula, omneſque homines, complectitur; in

qua libertas ſæpe cum imperii, plerumque cum veri, reverentia committitur; & utriuſque eo juſtior videtur cauſa, quod ad partes quoque vocatur Deus: cujus ſacra ac cæremoniæ religionis errore ac diſcidio violentur: uſque adeo, ut ejus atrocitatem ſacrilegii non dicam ratio & communis ſenſus, ſed ipſa ſentire elementa exiſtimentur. An quis ambigat, verum, idemque ſummum, contemni Numen; cum falſum colitur; aut ſacra rite tradita negliguntur; & myſteriis novis ac maleficis vetera & ſalubria mutantur; ſimul mali mores, ſæpe & ſcelera turpia atque improba, religionis ſacramento inducuntur; tum diſputandi licentia & contumacia inflexibili atque indomita efficitur: ut diſſidiis, turbis, ſeditionibus, conciliabulis, publicum otium, & quodammodo naturæ fœdus, interpelletur? At jam placet, hæc monſtra horrenda, infanda, impia, e republica atque ab hominum ſocietate ſummis viribus atque omnibus opibus ejici: nec quid nimis durum, crudele, aſperum, eradicando tanto malo, & ſervandis hominibus, comparari: imo, ſi pœnarum tormentorumque genera ordine exponantur, omnia ſcele-

ſceleris indignitate nimium quantum ſuperari: ſed neque ſexui, neque ætati, neque ſanguinis affinitatisve neceſſitudini, neque conditioni ſummæ aut infimæ, neque vivis aut mortuis, parci atque indulgeri oportere: quin fidem, amicitiam, humanitatem, clementiam, quæ his exhibeatur, ad exemplum pertinere. Neque hæc intra verba conſtitere. res facta eſt: cujus experta vim ac ſeveritatem ſunt vetuſta tempora, neque nova, ac ne noſtra quidem, ignorant. quid refert, ſingulos adferre homines, cum gentes nationeſque concuſſerit? teſtis Aſia, teſtis Africa, teſtis Europa. Americam quoque tot ſeculis incognitam ac vix repertam deprehendit.

At mihi viſum, AA, ſententiam tam duram, tamque immitem, non a ratione, neque a Dei hominumque ſtudio, verum ab avaritia, ambitione, & dominandi libidine, proficiſci: nec veſtræ convenit verecundiæ, aut meo erga humanitatem affectui, ut ſinam, homines ab hominibus verbis ac nominibus decipi. Hæc danda opera; ut, quod e re omnium eſt, omnibus liqueat, ſeveritatem quæ hactenus Dei & egregii publici venera-

tione tegitur, cum detracta veste, nuda & sine fuco oculis atque animis vestris occurret, quanta quanta est, nil nisi superbiam atque improbitatem esse. qua (ut mittam mutua Christianorum Gentiliumque odia, tum ipsorum in primis in se invicem sævientium furorem Christianorum) etiam Anacharsis, & Socrates, denique homines virtute, sapientia, doctrina, emendatissimi, cum omni vacui sunt non crimine tantum, sed & criminis suspicione, specie vindicandæ divinæ humanæque majestatis, misere ac nefarie impenduntur.

Intelligo, AA, me ingredi iter plenum invidiæ, odii, & calumniæ: si dicendum foret apud eos quorum intersit, liberos homines tam deformi premi servitute. Sed bonum factum, quod ut sperem, vobis non ingratum fore examen tanti, tamque ardui, negotii, nec minus summis, quam infimis, periculosi, Dei beneficio, & virtute majorum nostrorum, fortissimorum hominum, adepti sumus: qui neque sanguini suo, neque opibus, pepercerunt, ut infamiam temporum expungerent; & servitutem æque injustam, ac fœdam atque indignam, de liberis cervicibus

bus dejicerent; & tam nobis, quam omnibus bonis ac ſapientibus toto orbe, admirationi eſſent. Date igitur felicitati temporis; ut fas ſit Juriſconſulto, in atrio libertatis Batavæ agere cauſam generis humani, & ex ſanctiſſimo Naturæ ac Gentium Jure loqui pro libertate reipublicæ illius majoris quæ Dei & hominum ſocietate conjungitur; nec fere monte aut flumine, aut exiguis ſpatiis, ſed demum oceano & ſolis via, terminatur.

Sic enim cenſeo, AA, religionem unicuique noſtrum Dei munere concedi; ab ejuſque motu atque inſtinctu pendere: cæterum liberam eſſe, & extra imperium poſitam: adeo neminem invitum aut ignorantem alicui adjungi ſectæ; nec magis quem, ut in eam intret, aut in ea maneat, eive cui adhæret, in omnibus & per omnia conſentiat, armis vel legibus cogi poſſe humano jure.

Naturam ſpectemus: (inde enim incipiet oratio) quid eſt æquius aut juſtius, quam ut ſuam quiſque rem ſuo agat arbitrio? an quis neſcit, omnes homines, ſtatim ac nati ſint, ita ſibi commendari, ut velint nolint ſua ſequantur commoda, & mala declinent?

is

is porro affectus non est proprius humani generis. omnium communis est animantium, sive in aëre volent, sive in mari natent, sive in terra ambulent. scias, eum a mente illa divina & provida a qua est universi origo mundi, ipsis infundi seminibus, jusque & normam agendi omnibus sine discrimine inde ab initio ostendere. Etsi præcipuum est humani generis decus, quod placuit magnifico ac sapientissimo rerum opifici Deo, cum hominem faceret, eum ornare facultatibus non tantum corporis, sed animi quoque; ut neque arietaret continuo, neque incerto vagaretur errore, neque præcipite ac temerario ferretur impetu ad id quod primo blandiretur adspectu; sed ut duce ratione, ubique, tamquam in clara incedens luce, de comparatione sumeret consilium, & verum ac solidum, nec facile periturum, bonum a fallace, imaginario, & sub ictu doloris ac pœnitentiæ posito, quasi causa cognita, distingueret.

Hoc, AA, principium, hic fons, omnis divini atque humani juris; ea lex prima & summa, constans, immutabilis, apta omnibus temporibus, locis, causis, cujusquam vi, pacto,

cto, imperio, infringi, tolli, obliterari, debet, aut poteſt? Sed in his quæ ad corporis bona pertinent, certiſſimi res uſus eſt. ubi de vendendo locandove prædio, ubi de inſtituto vitæ & civilibus artibus quibus ſe quiſque tueatur, in conſilium itur; ſive opificium malit, ſive picturam ſculpturamve admiretur, ſive re ruſtica delectetur, ſive negotiatione terreſtri aut maritima opes quærat, ſive magis literis & ſapientia pectus impleat, ſinguli ſibi relinquuntur; nec alius indignatur, alium de ſua re, prout ei ſedeat, libere decernere.

Cur non idem in religione obſervamus? cum illa præſertim non fortunæ bona, tenuia, fluxa, & brevis momenti, ſectetur; ſed animo proſpiciat, & ad finem bonorum, veramque & propriam felicitatem, adſpiret: ad quam evadere, niſi Dei ſocietate quæ non verbis, non literis, non donorum ac ſacrificiorum oſtentatione, non denique quali quali corporis opera, ſed animo ſolo, & pura voluntate, perficitur, plane non poſſumus.

Nam quid dicam, ad hoc tam horribile & grande ſecretum omnes gentes nationeſque

B que

que inde ab ortu solis ad occasum tam multis, tamque diversis, decurrere itineribus, ut enumeraturo singula neque dies sufficiat, neque lingua? Illud non silebo, quod in ea tam notabili ac multiplice opinionum disciplinarumque varietate nihil tam certum est, quam quod suam quisque amat & laudat, alienam plerique despuunt, quidam & impietatis damnant. Tantum valet institutio qua imbuta infantia sit, aut exculta firmior ætas. quamquam ea fit; ut, cum universi affectui dent decreta, nec tam de veritate solliciti sint, quam coloribus studeant quibus utcunque servetur sectæ auctoritas; paucorum judicium sit, quid stare, aut cadere, debeat; plures sanctius ac reverentius putent, de rebus tam sublimibus credere, quam scire.

Nil accuso, AA, nil queror. magna ratio suadet, ut altius spectemus; & quo certius fortiusque profligemus illaudatæ impotentiam tyrannidis, rem tanti momenti qua nulla est majoris, non levitate popularis erroris, sed admiratione divinæ sapientiæ, æstimemus. quam enim humano generi vindicamus libertatem adversus hominum vim atque

que injuriam, inevitabilis intelligitur necessitas; si cum homine Deum comparemus. Non est mihi animus, longe petere argumenta, nec diu vestram suspendere exspectationem. ipsos vos testor, vos, inquam, qui adestis, an non quotidianis discatis experimentis, quam parum, imo quam nihil, per vos stet, quid animo volvatis vestro? dicite, si potestis, licet; an quis cogitationes quas velit aut optet, inveniat sibi? an quis eas suo formet arbitrio? nonne incidunt unicuique continuo & invito & ignoranti? nonne singulis mutantur momentis non sponte ejus? & si exciderint, an revocari a fuga ullius diligentia aut arte possunt? Quod quo pertinere arbitramur, nisi ut intelligamus, neminem natum hominem, qualiscunque dignitatis, loci, aut fortunæ sit, mentis non dicam alienæ, sed suæ, potestatem habere: verum unum ejus rectorem, dominum, atque arbitrum, esse immortalem Deum: illum hanc jure suo fingere ac formare ceræ more: nec quid ulli, præter obsequium, relinquere reliquum?

Proinde ne tumete qui vi & armis valetis polletisque. parcite communi humanitatis

conditioni; nec temere irafcamini religionis difcidio. nil cogite ; minus fævite adverfus eos qui in re tam varia , tamque gravi & feria, quid fibi falutare fit, quod debent, animum fuum naturæ lege adhibent judicem ; & quod is jubet aut prohibet , tam neceffario, quam fine exceptione , fequuntur. quid hæretis ? nonne intelligitis , cum religionem facramento adigitis , atque imperii neceffitati fubjicitis, nec patimini, alios quas de rebus divinis fortiuntur cogitationes fuo jure & Dei arbitrio habere, vos non modo adverfus homines effe injuftos, fed etiam Gigantum more impia cum Deo bella gerere ? An difficile tantæ fuiffet majeftati, fi ei placuiffet, omnem humani generis religionem fub unam coarctare formulam , unam omnibus de religione infpirare opinionem : ficut omnibus parem dedit fenfum boni & mali, fitis & famis, frigoris atque æftus ? Quod fi mavis, cum re tam venerabili ingenium Arithmeticæ conferre artis : nonne convincimur vel ejus auctoritate exempli, Deum circa fui cultum potuiffe quod in numeris effecit ? in quibus quia eumdem omnibus formavit veri intellectum,

ea

ea eſt gloria pulcherrimæ artis & humanis uſibus neceſſariæ ; ut , ſi ad certi regulas omnes exigantur ſcientiæ, una omnes ſuperet ; & omnibus locis , omnibus temporibus, apud omnes peræque homines, Belgas, Britannos , Germanos , Italos, Hiſpanos, Gallos, Afros, Indos, Scythas, Americanos, ſine diſcrimine conditionis, fortunæ, ſectæ, ſi ad digitos deſcendant, duo & tria, verbi gratia, faciant quinque; eamque veritatem nulla lis, ſive odio, ſive ſuperſtitione, ſive avaritia, ſive ambitione, ſive qua alia libidine, moveatur, confundere poſſit. Sed o immenſa, o admirabilis, Dei ſapientia! quam parum eſt noſtrarum virium, tua inveſtigare conſilia! quam certo ea revereri debemus, etiam cum cauſam ignoramus! aliud tibi in numeris, aliud in religione, placuit. Proinde quantæ eſt aut dementiæ, aut arrogantiæ, quam Deus Optimus Maximus cujus ſummum in animos imperium eſt, voluit ſuæ materiem eſſe benignitatis, hominem aliquem levem aut ſtultum, certe iniquum atque injuſtum, facere ſuæ occaſionem ſævitiæ? Verum habeant ſibi qui ſic ſentiunt, res ſuas. mihi ad naturam rerum, ut decet,

 atten-

attendenti ſemper viſum eſt, eam non cum paucis honorem rationis communicaſſe, quo cæteris neceſſe eſſet, illis in veri inquiſitione credere; ſed ut ſuo quiſque judicio uteretur, ratione omnes inſtruxiſſe: nec tam proximum quid eſſe æquitati, quam quemque quæ ſibi vindicat, ea aliis non abjudicare. fecit enim natura pares quibus eaſdem dedit facultates: nec poſuit alterum alterius utilitati judicem: quæ alterum alteri nullum prætulit. quare ſi tu vis, de tua ſalute tuo uti judicio; jus eſt: dum mihi liceat, de mea, quod mihi videtur, ſtatuere: aut ſi tu vis de mea ſedere judex: nonne ego viciſſim de tua tabellam dimittam? Sed huc delabimur, ut in rebus divinis homo ab homine liber ſit; alterque alterum, ſi erret, comiter monere, & benignitate amicæ ſuaſionis revocare in viam poſſit, relicta illi libertate faciendi quod ex ejus uſu ſit: cæterum invito exprimere religionem armis pœniſque nequeat: quia hominem homini prodeſſe, fas eſt naturæ lege; officere ac nocere, flagitium eſt.

Sed quemadmodum nulli jus, ſic nec cauſa, eſt alii præſcribendi formulam religionis quam

quam nolit, aut prohibendi quam velit: nisi, Bacchanalium more, ad turbandam humani generis quietem falsis testimoniis, dolis, cædibus, furtis, stupris, adulteriis, grassetur: nisi, quæ Pœnorum, aliorumque, immanitas fuit, pacis divinæ causa vivos immolet homines: pro quorum salute alioquin votis Deum fatigamus. quid enim magis congruit naturæ legi qua divini ac humani juris conjunctio censetur, quam hominem homini succurrere, & omni vi prohibere; ne magis errore superstitionis, quam dolo & scelere, spolietur, torqueatur, juguletur, innocens? Sed si nihil tale sit; obsecro, quam reddas causam, quo minus eat animus liber, qua velit, semita ad finem bonorum? aut cur obstes ejus spei ac prudentiæ, neque tibi, neque aliis, damnosæ? quin tu, si vera est, utere: sin falsa, neglige, aut ride: utcunque, quid te cogit, vetare religionem; ubi habet causam? quid patitur; cum non habet? est enim res animi & intellectus: qua nihil aliis seritur, aut metitur: tantum vertitur ejus commodum & periculum qui ea utitur: potestne vero sine rubore vir bonus, sanctus, religiosus, modestus, deni-

denique suum jus non libidine & viribus, sed ratione, metiri solitus, adeo malitiæ aut invidiæ indulgere, ut quam natura cuique dedit libertatem alii eripere aut accidere præsumat; si nullus inde ad eum redeat fructus, atque in ipsius commoditate subsistat? Non igitur est cuiquam jus aut causa, intercedere alterius sacris ad se aliosque non pertinentibus. contra est sua cuique ratio, suum jus, non aliud, quam quod putaverit, colere: nec se alicui sectæ, nisi suo consensu, addicere. alia imprudentibus obveniant. quædam invitis extorqueantur. in religione quæ Dei & hominum conjunctione finitur, non probari potest quod cogitur.

Nec minor est discedendi ab electa, quam fuit ad eam accedendi, libertas. quis enim est dignus societate divini fœderis: cum ejus Principem non amat fortiter; nec ultra verba est devotus numini majestatique ejus? sed nec iniquum est, cum qui boni sui gratia, & quidem summi atque infiniti; alicui se applicat sectæ, retinere inquirendi veri facultatem. non enim est sectæ reverentia, nisi factioni studemus, conjunctionis causa; sed opportunitas inveniendi boni quod præ se fert

fert secta. ea spes cum durat, retinet eum in societate ratio quæ induxit. quod si esse desinit; jus est deserendi eam in qua quod quæsivit, non invenit.

Nec tamen id efficit, ut qui se religioso inserit corpori, suos mores, suamque vitam, suo fingat ingenio. Absit. non favemus licentiæ: nec damus jus sceleri aut libidini per causam libertatis quam amet Dei cultus. fatemur, necesse esse intranti heteriam, vivere ad formulam, in quam ea probabili ratione consensit. quæ enim potest sine lege ac disciplina florere aut stare? nulla. maxime vero eam decet quæ pudorem ac pietatem profitetur, quam vocat libertatem virtute & honestate circumscribere.

Quamquam cum ejus finis sit, non terræ ac maris opes corradere, aut ambitione & potestate inflari, invalescere, insurgere; sed mentem emendare, eoque divinæ spem pacis ac summam atque æternam invenire felicitatem: non aliis uti debet initiis, quam quibus conjungi Deo, ejusque fidem atque amicitiam sperare jure possit. Quod cum voluntatis atque animi sit; longe est, ut ad vim atque imperium spectare disciplina, aut

 domi-

domini ſupercilium ſumere, aut avaritiam ac ſævitiam ſpirare, debeat. Mihi credite: non eſt opus ſuperbia atque atrocitate: nec carcere, verberibus, cruciatu, cæde, vi, fit voluntas. cauſis agenda res eſt. his movetur, his delinitur, animus qui hominem Deo conciliat. quæ crudelitas invenit tormenta, corpus dolore vexant, animum non mutant; nec ad religionem conferunt, præter mendacia & fraudes: quibus placari, an decipi, atque eludi, Dei majeſtatem, ſi putemus: vereor, ne tam vanum fuerit, quam impium.

Omnis igitur religioſæ vis conjunctionis, omnis auctoritas, lenitate conſilii, ſuaſionis, doctrinæ, terminatur. ea ſi inanis ſit, nec demat animo labem: abſcedat a ſocietate contumacia non audientis præcepta rationis. Illa, illa eſt, AA, religioſæ poteſtas fraternitatis; illa juſta & probabilis coërcitio. ultra excedere nequit; huc pervenire poteſt: reſiſtente natura voluntarii conſortii, ut invitos teneat. utique ſicut privatis fas eſt, accedere aut renuntiare diſciplinæ quam ſibi utilem aut inutilem arbitrentur: ſic quid vetat, ipſam pari uti jure; dum ne ei quem ad-

admittere aut retinere recusat, legem odiorum indicat? etsi enim qui in partes eunt, rupto disciplinæ vinculo, desinant ejus nomine & jure conjungi: tamen nil est, cur ideo, quod non sint ejusdem populares factionis, parum homines esse intelligantur; nec jam societate humani juris contineri. cum enim naturalis ratio, tamquam tacita quædam lex, tueatur cunctos qui numquam in unam consenserunt religionem; cur tamquam viles negligat eos qui desierunt consentire? liceat mihi cum vestra venia, si qui aliter censeant, proclamare quasi publica generis humani voce: si qui velint, sibi commune cum his jus esse qui eadem concurrunt secta, cum aliis nolint; & hanc prætendant avaritiæ, crudelitati, ac temeritati, causam; eos nil agere magnopere, nisi ut disciplinæ ac religionis imagine deleant bonitatem, justitiam, pudorem, fidem, & cætera quibus salus humani generis sustinetur; nec minus impii adversus Deum, quam scelerati & nefarii adversus homines, videantur: quia constitutam naturæ lege ac divina providentia inter homines cognationem sine jure aut causa evertunt.

At ſicut in naturæ ſtatu, nondum inventis legibus, nec conſtituto civili jure, nulli fas eſt mortali, ſententiam ferre de Deo, deque ejus cultu; & contumacem bello, vi, armis, coërcere: ita quo jure aut colore petat, in republica ſuam eſſe hanc judicandi ac puniendi facultatem Princeps? cum enim ex ſingulis colligatur civile corpus; poteſtne Principis videri quod ſingulorum non fuerit? at ne cauſa quidem eſt, cur plus Principi civili jure, quam ſingulis naturæ lege, concedatur? an magis Principis refert in civitate, quam ſingulorum ante inventam imperii majeſtatem, quo quiſque conſilio aut ſapientia, nulla alterius injuria, conſulat animi ſaluti ſui? quod ſi lubet, civilis ſocietatis originem, cauſam, ac finem, conſiderare: præterea apparebit, non religionem & Dei cultum, ſed humanæ metum injuriæ, per agros, ſilvas, ſolitudines, fuſos, ſparſoſque, collegiſſe mortales, & ex ſingulis populum civitatemque feciſſe. nempe, ut qui corporis, membrorum, bonorumque, libertate per immanium, ſtultorumve, hominum ferociam non poterant uti frui tuto ac ſecure, admoniti damnorum periculo-

rumque

rumque experimentis, juris & imperii societate coirent; & communem omnium quietem mutuis viribus atque opibus domi forisque tuerentur. Hæc, AA, civilis conjunctionis origo, hæc causa, hic finis. hunc ob oculos habent qui in civitatem consentiunt. hunc exspectant. hunc si obtineant, sua eis constat ratio: nec dubium; quin, ut habeant, velint, Principi licere cuncta sine quibus is omnino obtineri nequeat. ita quidquid se huc fert, omnibus bonum, quidquid inde recedit, omnibus malum, videri debet. alterum imperat Princeps, alterum vetat; & si contra fiat, læsam reipublicæ disciplinam pœnæ severitate ulciscitur. nec tamen irascitur errori; ne sceleri quidem: minusque fructum oculis ex aliena miseria capit. saltem in futurum providet. metuit, cavet. scit, omnes petere sibi commoda, & fugere noxia: neque interim, quid bona fide utile sit, aut inutile, satis intelligere: alium avaritia corrumpi, alium libidine: hunc ira abripi, illum metu aut temeritate: paucos ratione in officio teneri: omnes aliquando affectu impelli: postremo quid restare, nisi ut pœna & metus malitiam aut so-

cordiam caſtiget; & qui civilis ſocietatis fructum neſcit aut contemnit, ſaltem intra modum communis omnium utilitatis diſciplinæ aſperitate cohibeatur: dum facta ſceleris pœnæque comparatione, intelligit, nullam eſſe turbandæ cauſam reipublicæ; ubi nulla eſt utilitas.

Sed quemadmodum in hoc quod ad finem civitatis ducit, Principis imperium eſt: ita quod alio vertit, Principis modum excedit. cui enim bono longius, quam neceſſe ſit, ſuæ porrigat auctoritatem poteſtatis? an voluere qui ei ſummam rerum detulerunt, ſine ratione ſibi auferri libertatem cujus ſervandæ gratia ſe præſertim legibus ſubjecere? ne putemus. non eſt inventa imperii reverentia, ut impediat, ſed ut regat libertatem ad communem omnium uſum: quos verum eſt in civitatem non alia veniſſe mente, quam ut omne quod illi neque noceret, neque prodeſſet, ſuæ cujuſque libertati relinqueretur. Errare forſan me, atque etiam inſanire, credetis, AA: ſi addidero, ne pudorem quidem & virtutem, tanta ac tam eximia humani generis ornamenta, omnino ac ſemper civilibus juberi legibus; nec quod con-

contrarium eſt prohiberi. Quid tamen aut vero propius eſt aut æquo? conſiderantibus, virtutem, pudorem, officia, a Principe non illa ſpectari parte qua pulcherrima ſunt, ac demum Philoſopho placent, ſapientiæ ſtudium, & bonæ mentis culturam perfectionemque, præceptorum diligentia profitenti. Minime. non eſt Principis, doctrina ornare ingenia, nec affectuum contumaces & feroces motus ſapientia emollire, nec malos mores conſilio & diſputatione ad virtutem elicere. Ea eſt eruditi otii cura ac gloria. Principi ſufficit, providere; ne ſtultitia, ne temeritate, neve dolo & ſcelere, aut reipublicæ noceatur, aut ſingulis. nec ejus intereſt, utrum ab invitis, an a volentibus, utrum ab imperitis & ſegnibus, an a doctis atque intelligentibus, publicæ tranquillitati & civili omnium conjunctioni ſerviatur. adeo nihil monet, nihil ſuadet: tantum imperat & vetat; legeſque ſuas metu & pœnis circumdat, ac munit: nec perfectas ponit; ſed quas ferant ſeculi ingenia, varia, rudia, & affectibus nimis obnoxia. quod ſi velit, ea ad virtutis ac ſapientiæ rigorem inflectere anxia legum diligentia: profecto non intelligit humanæ

manæ imbecillitatem conditionis; aut ferus est ac crudelis, si ea non movetur. qua enim ratione aut spe jubeat aut vetet, quod a luxuria, avaritia, rusticitate, socordia, ineptia, libidine, temeritate tam late regnante, ne suppliciorum quidem comminatione impetret? nec tantum frustra, sed etiam injuste, puniret non observantes quod eorum vires egreditur. quid, si præterea metui possit, ne quod optime præcipitur, sine periculo majoris mali sperari nequeat? Sed apparet, non oportere Principem, bonum, gravem, sapientem, ac publicæ studiosum utilitatis, semper quæ honesta sunt legibus imperare, & interdum quæ turpia sunt, permitrere debere.

Ignoscite, AA, si vestra abutor patientia: si diligentius, quam exspectastis, explicui civilis conjunctionis originem, caussam, finem. interfuit, demonstrari, quidquid pœnis alligatur, publica tranquillitate, & tutela bonorum corporis ac fortunæ, circumscribi: cætera libera esse, & suo cujusque arbitrio permitti: quia sic, quid de religione habendum sit, supervacuum fuerit adjicere. cum enim magis se ad animi cultum

tum moveat, quam ad finem civilis felicitatis: omnibus certe feculis occurrant gentes, non minus Deorum cæremoniis, quam fermone ac regionibus, diftinctæ, & tamen legibus, opibus, copiis, pace belloque perinde illuftres, validæ, beatæ: ipfi integris judicate animis, an impulerit coituros in civitatem ratio, venerationis divinæ fanctitatem legibus atque imperio fine caufa fubjicere. quantulum eft quod ago? quam, fi cætera fpectes, tenue? at ne potuere quidem, ut maxime voluiffe dicantur, fervam legum facere religionem. cum enim magis divino munere, quam humano arbitrio, cenfeatur: quæfo, ullone modo, ullove jure, aut fub hominis deliberationem cadere, aut ejus pactionem recipere, poteft? Quid ergo eft? fic exiftimo, AA, magnam effe atque excellentem Principis in civilibus negotiis auctoritatem: fed in religione non fupra cæteros haberi: ac fi ei præfcribat regulam quam & pœnis adverfus contumaces fanciat; divini, id eft, alieni, rem imperii attingere; nec tantum nihil magnopere præftare, fed ne a tyrannide quidem excufari poffe.

Hactenus, AA, religionem ab humano

imperio vindicavi. tempus eſt, ut excutiam argumenta quibus ei ſubjici videatur. Primum ajunt, viam veri, atque ipſam beatæ vitæ, eſſe unam: quam ſi quis ignorat aut præterit; quid honeſtius, quid juſtius, eſſe, quam ut & volens, & invitus, ei a Principe æque pio, ac felice, ejuſve nomine a ſapientibus, ſanctis, ac religioſis, viris, utique Dei vice, quacunque ratione communi humanitatis jure admoveatur? quid magis privatam decere fortunam, quam ut audiat majeſtatem divinæ proximam: cum præſertim de ejus utilitate non civili, exigua, momentanea, ſed infinita, atque æterna, non minus provide, quam benigne, ſollicitatur? Videtis, AA, argumentum; ſed, ut arbitror, leve atque inane. quid enim habet quo noſtram oneret ſententiam? ſi vacat; vertite, evolvite, examinate, ſingula. accipietis verborum ſtrepitum, ſenſum nullum. Ain' tu? agam, AA, quam potero ſimpliciſſime. Nobis quos cœleſtis juvat & circumſtat doctrina, una occurrit, vera, & certa, ad ſalutem via. ſed quæ eſt noſtra, non eſt aliorum quibus non æque favet Deus, aut ſpes aut fortuna. variant per terrarum orbem

ſectæ,

sectæ, etiam Christiani nominis, ne quid de Judæis, Gentilibus, Mahumedanis, aliis, addam: nec ea lis, etsi omnes peræque exerceat, mera ratione & nudo gentium jure de quo disputamus, transigitur. Ita sit una salutis via: tamen cum de una ambigitur, & multæ ostenduntur ex quibus suam quisque commendat diligentissime: quod dubium est, utrum oporteat me, judicii mei, an alieni, fidem sequi: cum interim, ut salvus sim, magis mea, quam alterius, intersit? Deinde, si oportet me, in re animi mei parere alii: cui præsertim credam? Principi. fac, esse rerum divinarum rudem atque ignarum. (nam gigni a Principe fortuitum est: nec semper bona mens cum nobilitate & opibus conjungitur) fac, qui est dominantium mos, magis imperio & auctoritate, quam suasione & doctrina, experiri. fac, literis valere; & quod intendit, argumentis urgere. etsi, AA, jam pulchrum ac laudabile sit Principis consilium; multumque tam raræ debeam humanitati: nisi tamen animum meum redarguat firmata probataque veritate; quam habeo causam, cur salutis meæ damno me adscribam religioni a qua abhorreo?

reo? At enim privatæ eſt modeſtiæ, cedere majeſtati ejus cui rerum arbitrium dedit Dei & hominum conſenſus. Nempe id faciam in omnibus quæ meæ ſint facultatis: fueritque forſan tam prudentiæ, quam comitatis, paululum de jure concedere Principi: qui & alias prodeſſe mihi poſſit; & hic ſi damnum ſentiam, facile inveniat ſolatia infelicis obſequii. Sed eo in numero non eſt religio: Deo ea debetur: & emineat ſupra cives ſuos Princeps: tamen ſi cum Deo componitur, privatus eſt; nec debet contumeliam ſuam putare; cum ei & meum & ejus dominum præfero: ego vero ſi ſapiam, adeo ſtultæ atque impiæ indulgeam adulationi, ut poſt Principem ponam Deum? cujus ſi fide atque amicitia excidam, de me actum eſt: atque ita, ut numquam ſpes ſit, fore; ut a minore poteſtate adverſus majorem cauſa mea redintegretur.

Sit hoc, inquies, ſi de religione, ejuſque capitibus, jure imperii decernat Princeps: aliud tamen eſt, ſi quod collegium religioſum, ac ſacrum, nec minus virtute, quam ſapientia, venerabile, ejus venia in ſuffragia eat Dei vice. Nihil muto in in re animi: etſi

in

in civili pariturus ſim, utcunque cadat fortuna judicii: quia eam inter cives qualiter qualiter finiri, publicæ intereſt quietis, etiam cum non perfecte intelligitur. nunc vero religio quæſtioni eſt: in qua me ſequi fas eſt, quod meo probatur animo; alioquin ampliare. quæ enim mihi cauſa terminandi quod mihi non paret, etſi aliis parere dicatur? utrum voluit Deus, cum mihi mentem daret rationis capacem, quid decernam de ſumma rerum ac majeſtate, me aliorum, an mentis meæ, oculis intelligere? age vero, ubi ad quod collegium me remittit Princeps, atque id ſanctum vocat, Deique nomine convenire contendit; ſi tamen animo meo non repræſentat ſpem veri & ſummi boni: utrum mihi Dei, an hominum, decreta offert? quos erroribus ſuis atque affectibus impelli, an mirer? nec me vanitati titulorum honorumque adquieſcere oportet de mea ſalute, & quidem æterna, ſollicitum; ſed rationi. nil enim ad me hominum auctoritas ſpectat; ſed veritas diſciplinæ. denique quid intereſt, utrum invitum me ad erroris conſenſum trahat Princeps; an jubeat, me rapi ab aliis: quos meæ judices ſalutis ne-

que feci, neque facere potui, multoque minus Princeps poteſt? Hoc amplius: ſubſiſtam etiam, ubi ſententia in quam pedibus ire jubeor, proxima eſt ad beatam vitam: dum mihi non liqueat. quæ enim ſapienti ac parenti naturæ legi, aut cauſa aut jus, in præſentiarum ingredi viam quam falſam putet: licet alioquin optima ſit? ſcio, poteſt viator ad deſtinatum locum pervenire alio, quam cogitavit, itinere. ſæpe etiam nauta tempeſtate vel errore in portum delatus eſt. at quis ſacris cæremoniiſque quæ ei aut impia viſa ſunt, aut Deo ingrata, ad bonorum finem, id eſt, ad Dei amicitiam quæ demum religioſæ mentis devotione obtinetur, umquam pervenit? Sed finiamus: ſatis enim demonſtratum eſt, non eſſe Principi aut cuiquam alii jus, aut etiam cauſam, cives ſuos alioſve armis, vel legibus, denique vi, metu, pœnis, alligandi certæ religionis formulæ: quia, ſi veram putabunt, ſponte amplectentur quam eis ratio demonſtrabit utilem: ſin minus; ei cum Dei negligentia, atque in ſuam perniciem, aſſentientur. Quod ſi eſt: huc redit oratio; ut, ſi experta omnia ſit, quibus valet, induſtria; nihil ſit, cur homo

mo homini invideat libertatem de ſalute ſua ex animi ſui ſententia judicandi: ſive declinet novæ ſocietatem diſciplinæ; ſive ab ea qua ante uſus ſit, in totum vel ex parte diſcedat: cum præſertim neque vis ei proficiat; & libertas nihil in rempublicam ſcelerate, nihil in alium injuſte atque improbe, moliatur.

Dices, Dei injuriam eſſe; cum ejus religio polluitur, aut deſultoria levitate deſeritur. Audio: ſed quis tu es? quid tibi arrogas? quid tibi hic negotii? quove tandem jure tu ulciſceris injuriam quæ non tua eſt? quin quod adverſus Deum committi putas, ad Deum remittis; ſiniſque, ejus eſſe & criminis, & ultionis, æſtimationem. quid? quod de punendo animi atque intellectus vitio, errore, labe, ne poteſt quidem alicujus, præterquam Dei, judicium eſſe. Non utar verbis, AA, res loquitur. quis animum novit? quis videt? nonne Deus? quis movet? quis flectit? quis regit? nonne Deus? quid homini in eo relinquitur? nonne obſequium? igitur an ſit animi peccatum, quale, quantum, ipſumque an, quo tempore, quo loco, quo modo, quo uſque, quem in finem deniquc,

nique, puniendum ſit; poteſtne, ſi juſti eſſe volumus, & cum ratione agere, per rerum naturam alius, quam Deus, cognoſcere, intelligere, ſtatuere? non poteſt. ut hæc omittam: cur te piget ejus quem Deus non odit; certe cum quo interim utilitatem ſolis atque imbris communicat; etſi poſſet eum ſtatim & mille modis, ſi vellet, affligere, cruciare, perdere? quod ſi Deus & parcit & prodeſt ei a quo læſus ſit: quid hominem facere decet cui non obfuit?

Eſto: errat tamen & ſtulte, atque in religione: quo nihil divinis humaniſque rebus, nihil naturæ fœderi, turpius atque exitioſius eſt. Per fidem! tu, o homo! in humano foro, quocumque id ornes nomine, vocas crimen, hominem ſuum animum in re animi ſequí judicem? tu cenſes, omnium injuriam continere quod omnes, ſi volumus boni videri & juſti, facere naturæ lege tenemur? dic, amabo, quod crimini dabis nomen? quam dices ejus cauſam? non enim leve eſſe oportet quod humanum genus, atque ipſa elementa, contingit. Fugit, inquis, verum. Quaſi ſcire poſſit quod eum ſcire noluit Deus. Quid, ſi recte ſentiat quem

tu

tu errare opinaris? quoties enim evenit, ut in eo quod vero proximum habetur, falſum, aut in hoc quod falſum videtur, verum contineatur? Jam poteſt fieri, ut neuter rem videat, & uterque de ſe bene ſperet. tam difficilis, tam obſcura, tam lubrica, eſt veri contemplatio. nec ſcio, an quid æque conveniat incerto litis, quam hominem homini parcere: tam certa lege humanæ conjunctionis. quamquam ſit ea ingenii tui fortuna, ut ille longius, quam tu, a vero abſit: quid ad te? ſi enim delirat; non tibi, ſed ſibi, delirat: ac ſi miſerum dicere queas cui non æque faveat Deus; non idcirco improbum ac nefarium dicere poteris. fuerit igitur dignus cujus miſerearis. at non eſt dignus quem perſequaris novo ac ſingulari odii genere. Niſi velis, cœco iraſci, quod non videat, claudo, quod non incedat rectus, aut manco, quod non ſit integer. Hæc, inquies, non hominis vitia ſunt, ſed naturæ. Idem putemus de errante, etſi circa religionem: non enim ſuo vitio errat; ſed infirmitate. infelix igitur eſt, non malus: nec jure humanæ ſocietatis pœnam meretur qui adverſus eam non deliquit.

Ut torqueam, inquis, ut ſpoliem, ut occidam; ſufficit libertatis invidiæ, quod id ago invitus; nec odio, ſed pietate, & ſpe ſervandi hominis alioquin perituri. an ſi præcipitare ſe quis in flumen, in puteum, inve immenſam voraginem, præſumat, movente inſania; non pulcherrimum putamus facinus, vel invitum nolentemque ſervare? quid Jus Civile? nonne, cum damnatus ducitur ad ſupplicium, provocare ejus nomine permittit omnibus qui velint, etſi ipſe qui damnatus eſt, ſententiæ adquieſcat, etſi reſiſtat adverſus provocationem? imitetur hoc vir pius, religioſus, ſapiens. tueatur humana; nec deſerat divina. utatur, ſi poſſit, doctrina; ſin minus, metu, dolore, pœna; ut doceri poſſit laxata contumacia, ac quod didicerit, ſervare fideliter: æque tormentis actura gratias, ac æger honorem habet Medico a quo ſæpe fame, aliquando ſiti, plerumque ingratis medicamentis, forte & uſtione aut ſectione, utcunque multo tædio, dolore, cruciatu, cum valetudine in gratiam reductus eſt. Pro Deus immortalis! quid audio? ipſa ſi loqui poſſet impudentia, alione loqueretur ore? occurrite exemplo. deludi-

ludimur calumnia: & dum nullo jure fit quo sævitia lassetur, aliquis de pietate gloriatur; & cum perdit hominem, se comparat ei qui inservit ac tuetur. si hæc humanitas, si amor, si affectus juvandi hominis: quod odium, quæ feritas, quæ pestis, dicetur? crudelissime tyranne, si quod præ te fers, amas hominem, si divinam ei pacem, si summum bonum, procurare, serio instituis: ne affligas, laceresve, hominis partem quæ non voluntate, sed dolore, respondet. corpori parce; & ut errores animo deleas, animum ratione vince. nihil hujus correctioni facit carnificina: nec mendaciis aut verbis fictis quæ ista extorquet, conciliatur Deus, sed animo, sed voluntate, & mente sincera ac libente. at crudelitas semper est crudelitas. nec umquam potest amor, atque affectus servandi ejus videri quem frustra verberas, crucias, vexas, quid dicam, occidis prius, quam ad sanitatem ejus mens pervenit? imo vide, ne qui verbis te pro amico geris, rebus agas quo nihil magis atrox, magis hostile, atque abominandum, cogitari potest: dum ejus cæde efficis, ut ne servari quidem deinceps possit: qui ubi vitam per te

amiſit, in æternum emendari ac ſervari nequit.

Mollienda tamen dolore & metu eſt pertinacia & inflexibilis obſtinatio. Scilicet, tu obſtinatum vocas quem ratione vincere non potes. Quid, ſi idem convicium faciat tibi? ſtat pro ſua quiſque ſententia fortiter. tu adſpernaris ejus argumenta quæ non placent tibi. ille non movetur tuis quæ frigent ei. niſi regnum affectas, par utriuſque cauſa eſt. neuter ſuſtinet incidere in alieni erroris ſocietatem. uterque vult ſequi fidem mentis ſuæ, & quod diſſidet in ſuum trahere colorem. cur in illo reprehendis quod ipſe agis? aut cur de illo deſperas, etiam cum nihil ſperas? quin cogita, ſæpe quod nunc non ſit, poſt fore; & Deum ſuper nos res agere. quidquid eſt; non eſt pertinacia, conſtantia eſt, ei quod eſt vere & ſine exceptione amandum, ita adhærere; ut non patiaris, te ab eo aut pretio, aut precibus, aut vi atque imperio, avelli: ac ſi miles bonus & fortis virtutem vel in hoſte laudat: quanto magis veræ ſtudioſus ſapientiæ quæ homines primum Deo, deinde ſibi invicem, jungit communione rationis, amet alterius a quo diſſen-

ſentiat, pulchrum & laudabile propoſitum, Deum omnibus præferre?

At enim ſapientis eſt, Dei inſtituta, ſacra, cæremonias, tueri. Non nego. imo fateor, ea, ſi juſta, vera, & pia, ſint, ſerio & ſummis opibus defendi oportere; meritoque haberi Deo ſimilem, per quem Dei majeſtas exemplo optimo vindicatur. tantum quærimus defenſionis genus; nec minus de eo, quam de religione, ambigimus. qui enim tibi placet ſacrorum defenſor miles aut carnifex, mihi ineptus, injuſtus, turpis, videtur. ac ſi licebit, quod res eſt, dicere: periit fides religionis; ſi, ut vera putetur, pœna facit. Abite igitur arma, abſtinete rapinæ, quieſcite verbera, eculei, laquei, ignes. alia paranda defenſio eſt. non egemus ſævitia, nec ſcelere. ratione, ſapientia, intellectu, firmatur religio quæ vera eſt. niſi quis poteſt credere atque intelligere quidquid ei imperatur; ſi de eo perſuaſus non ſit. at inſpicite intellectum, explorate animi rationiſque vim ac proprietatem: ſumma huc redit, ut non ſit humani arbitrii. tantum patitur, ſe doctrina duci & conſilio regi; convictuſque aſſenſum neceſſariæ præbet

demonſtrationi. extorqueri ne tota quidem crudelitatis officina poteſt. Quid ſi, (liceat enim mihi & hic uti numerorum exemplo) quid ſi, inquam, quis impotens & immanis tyrannus jubeat, me credere, duo & tria efficere octo? quid, ſi oſtendat, paret, admoveat, omnem ſuæ carnificinæ artem? importuniſſime homo, ſi digitis meis computem, ſi adhibeam quam poſſim operam, ut expendam omnia: numquam potero, etſi velim, a me impetrare, ut putem, duo & tria plus, quam quinque, efficere. proinde quidquid cogis, quidquid minaris, fruſtra es. fallere poſſum, mentiri poſſum, dicere poſſum quod dolor extorquet. ſentire quod animus, quod intellectus, refutat, non poſſum. Parem eſſe religionis conditionem, putate quos neque factio corrumpit, neque odium, neque ambitio, neque avaritia, præcipites agit. credite, ſanguine, tormentis, rapina, malo, non defendi religionem, ſed inquinari; denique, eam adeo voluntariam eſſe; ut, ſi profitentis animo deſtituatur, nulla ſit.

Verum & virtus a vitiis in primis animo diſtinguitur: nec id impedit, quo minus legum

gum necessitate virtutes ac vitia adstringantur. cur igitur legibus Dei cultus eximitur ideo, quod nisi voluntate regatur, vanus sit? Sentio, AA, confundi, quæ ratio distinguit, legis & religionis officia. quæso, quid agit lex? disputat? minime. quid ergo? cavet. nec vult, eos quibus præest, bonos facere. contenta est, si assequatur, ne alios injuria afficiant. adeo tota ad actionem spectat: ac cum virtutem imperat, non eam voluntate atque animo æstimat; neque ut virtutem imperat, sed ut actionem reipublicæ utilem: cum vero vitium prohibet, non ejus detestationem requirit, sed prohibet noxiam reipublicæ actionem; bonumque civem etiam eum censet qui alioquin est vir malus. Hoc legi negotium est. aliud religioni sedet: ad sapientiam enim intendit; nec cogit, sed suadet; denique actione etiam veritati ac virtuti consentiente offenditur, si non a facientis animo proficiscitur: quia licet actio non indecora sit religioni, animus tamen ab ea discedit. an quod bonum est, potest tam pulchro censeri nomine; ubi facientis animus quem humanis actionibus boni & mali judicem dedit Deus, id malum

esse

esse judicavit? atqui non tamquam bonum fit, sed tamquam malum.

Interest, inquis, civitatum, qua forma, quo ritu, quibus cæremoniis, colatur Deus. Nempe, ne conventus fiant, quorum initiis in rempublicam conjurationes, & adversus leges stupra, adulteria, incestus, cædes, parricidia, falsa testimonia, fraudesve, cogitentur. non est enim religio qua pernicies humano generi inducatur. scelus est cui prætexitur color religionis. id cum turbat disciplinam, & stringat finem civilis conjunctionis: non obstat Dei veneratio, cur non perinde ad severitatem legum pertineat, ac si adhibita non esset imago religionis? Sic hominum sacrificia in Africa sustulit Tiberii principatus. sic Bacchanalia Romæ atque in Italia coërcuit Senatus. cæterum, si innoxia sit religio, nec ad turpe atque improbum deflectat facinus, sed virtutem juvet, & bonos mores, sed agat, ut salva sit reipublicæ reverentia: quid est quod improbetur? nisi si quis non flagitia sectæ affinia, sed sectam, quamquam scelere vacuam, puniendam existimet. Sed hoc injusti ac feri & crudelis hominis esse, quis non videt? Melius ac sapien-

ſapientius Senatus Romanus*, cum Bacchanalia everteret, iſta fœda ac noxia, ſi quis ſolenne & neceſſarium eſſe ſibi Bacchi ſacrum, nec ſine religione & piaculo omitti poſſe, apud Prætorem urbanum profiteretur: juſſit, ſe a Prætore conſuli; ac, ſi ei permiſſum eſſet, quum in Senatu centum non minus eſſent, ita id ſacrum fieri, dum ne plus quinque ſacrificio intereſſent, neu qua pecunia communis, nec quis magiſter ſacrorum aut ſacerdos, eſſet.

* apud Livium lib. 39. c. 18.

At qui interpolant religionem aut mutant, cauſam novis ac periculoſis præbent opinionibus. inde conciliabula, conſpirationes, turbæ, ſeditiones, civili conjunctioni minime utilia. Niſi hoc credi, tuæ intereſt ambitionis, aut avaritiæ: qui invides novæ, aut quam odiſti, diſciplinæ. Sed aliud viſum fuit Ægyptiis: quos memoriæ proditum eſt, ſtabiliendo imperio variam excogitaſſe religionem; ne conſpirare omnes poſſent. Julianus quoque cum aperiri templa, ariſque hoſtias admoveri ſtatueret: ut diſpoſitorum firmaret effectum, nonne diſſidentes Chriſtianorum Antiſtites cum plebe diſciſſa in palatium intromiſſos monuiſſe di-

 citur;

citur ; ut civilibus discordiis consopitis, quisque nullo vetante, religioni suæ serviret intrepidus: *ut* (quæ sunt Ammiani Marcellini verba *) *dissensiones augente licentia*, *non timeret unanimantem postea plebem*. Sed quid ego hæc commemoro exempla? rem spectemus. quæso, quod periculum Principi aut reipublicæ ab opinione, ac secta, etsi nova; dum neque aliena sit a bonis moribus ; & serviat venerationi summi imperii ? nam si perdendæ sit reipublicæ ; non quia nova est prohiberi debet, sed quia noxia. alioquin quid fuit, quo se primi excusarent Christiani adversus immanes Gentilium persecutiones: ad quos utique doctrinam adferebant novam atque inusitatam ? Atqui suspecti sunt privati conventus, in primis nocturni. Sed qui sunt integri vitæ, & sceleris puri, nisi cogantur metu, latere nolunt. taceo, quod his addi potest arbiter. nec quid vetat, publice definiri coëuntium numerum: sicut in Bacchi sacris, cum a Senatu indulgerentur, observatum fuisse, ex Livio intelligimus *. potest etiam caveri legibus, ne invicem se damnent sectæ, neque contumelia afficiant: positis pœnis, si quis contra fecisse dicatur.

* lib. 22. c. 5.

* lib. 39. c. 18.

postre-

postremo sit cuique accedendi, sit discedendi, libertas: invicemque putent, qui dissentiunt, se homines esse qui facile errent & sæpe; cæterum fallere alios dolo malo non velint. ita si omnibus constet ratio integritatis, famæ, ac pietatis: omnes Deo servient; homini obnoxius erit nemo: odiis vero & rixis quæ erit causa; cunctis judicium animi proferentibus citra damnum affectus? nec magis Princeps sibi metuet a novitate; si non misceat se litibus innoxiis, & a civili vita ac ratione imperii alienis; neque, ut uni prosit sectæ, alteram opprimat. quid multa? si neque a republica, neque a calumnia licentiaque conviciandi, sint litium incitamenta: neque ad rempublicam penetrabunt dissidia, & facile exspirabunt. An quis nescit, quantis motibus agitata nuper fuerit quæstio de Sabbatho? quantis illa de Coma? utraque tamen evanuit, spreta a republica aut neglecta. quis hodie putat, violari religionem vetere illa & celebri de Antipodibus quæstione quam Lactantius & cæteri qui Christiani Patres appellantur, non fuerunt ausi errore an impietate absolvere? quis credit, interesse religionis, utrum sol

 movea-

moveatur, an terra; etsi fuerint qui illud magnis urserint clamoribus? Jure Pontificio usus fœnoris & usuræ, vel modestissimus, nefarium habetur scelus; ac diris devoventur qui contra hiscere ausint. nec defuere ex nostris quibus idem placeret rigor. sed ubi respublica aliis utitur moribus, æque usuram ac locationem & conductionem cujus pars est, rem jure gentium liberam esse, omnes credimus.

Profligata sunt, AA, pleraque quibus solet Divini cultus veneratio humano imperio ac civilibus legibus alligari: nisi dubitatis, an removenda saltem a republica atque ab hominum conjunctione sint error, superstitio, idololatria, & cætera religionis ludibria vana atque impia; ne veræ nitor religionis vicinitate sacrilegii contaminetur. Ego vero hanc sententiam non minus absurdam esse, quam humano generi perniciosam, rebus vincam necessariis. quo modo? quæritis? sinite, non enim impedio, Principem in honorem piæ & laudabilis sectæ inhibere superstitionem, vetare ineptias, purgare impietate seculum. una hæret difficultas, nec satis consilii: juvate, dicite,

quid

quid deinceps negem Principi qui contrarias ſequatur partes. eſt enim ubique par imperii vigor; nec ſua ulli improbabilis videtur diſciplina. adeo circumagi is orbis poteſt: ac ſi cui liceat, falſam ac vanam coërcere ſectam: cui nefas ſit, evellere eam a qua diſſentit? ſi enim falſa, ſi impia, expungi poteſt: quæ ſupereſt quæſtio, niſi an ea a qua diſceditur, eo ex genere ſit? de ea porro cujus notio, juriſdictio, coërcitioque, erit? nonne ejus qui imperio prævalebit, aut armis; cuive is hanc facultatem dabit? ita vero obtinetur, ut divini cultus ſinceritas, fides, auctoritas, jam non ratione ac ſapientia conſtet: ſed imperio, vi, atque armis, ſuſtineatur. quo quid turpius, iniquius, aut ſtultius, ſit, ipſi judicate. an quis Chriſti diſciplinam, illam divinam, ſanctam, plenam pudoris, modeſtiæ, humanitatis, fortitudinis, fidei, conſtantiæ, recte damnatam fuiſſe tempore Neronis & deinceps opinetur: quia tum viſa fuit his qui rempublicam obtinebant, exitiabilis ſuperſtitio, ipſique qui eam profitebantur, & malefici & convicti odii generis humani dicebantur? quid? an poſtquam legibus approbata rece-

ptaque fuit, verior ſinceriorque eſſe cœpit, quod ab ejus parte ſtarent imperium, leges, arma, quam cum ſola virtute & ſimplicitate defenderetur? an magis ad errorem ſuperſtitionis acceſſere Gentiles, quo tempore prohibita eorum ſacra, everſæ aræ, & templa clauſa, fuere; quam quo florentes imperio, impietatis innocentiſſimos & omni vacuos ſcelere damnarent Chriſtianos? Quid attinet, proxima ſecula ad teſtimonium vocare? omnibus nota ſunt. Nec tamen ſilentio præteribo Thomam Cranmerum, Cantabrigienſem Antiſtitem: quem cum Britanniæ regno ſub Maria contraria potiretur factio, idem conſumpſit ignis; quo ipſe, cum valeret ſub Eduardo, a ſe diſſentientes combuſſit. Sed apparet, non magis jus faſque eſſe veræ, quam falſæ, religioni, alteram vi atque imperio coërcere aut perdere.

At enim vana ac Deo inviſa eſt idololatria. Tamquam hanc laudet ſanus atque intelligens; ac non potius fugiendam omni modo eſſe, arbitretur. Sed non hoc agimus, an oporteat virum bonum, gravem, ac ſapientem, abſtinere ab improbitate ſuperſtitionis impiæ aut ſtultæ. unus eſt noſter

labor,

labor, an idcirco quod ad peccatum accedit, arcenda a republica atque ab hominum societate sit armis, legibus, pœnisque humanis? quod si quis putet; non subscribam imprudenti & periculosæ sententiæ. primum quid eo complectemur vocabulo: tam varia atque incerta ejus æstimatione? si vulgi; si sapientum, ingenia, mores, sectas, tot sententiis, tot ritibus, tot formulis, distinctas, considerabimus: quis erit finis, quis exitus? accedit, quod non est legislatoris, omnia quæ Deo invisa sunt, legibus punire. nil dicam de inclementia, avaritia, luxuria, invidia, desidia, temeritate, ebrietate, intemperantia, libidine: quæ non procul peccato esse, & a Deo observari, quis dubitat? ubi tamen neque rempublicam attingunt, nec alios lædunt; nonne effugiunt legum severitatem? quid turpius mendacio? quid perjurio? atqui de his silent jura: nisi aut rempublicam injuria afficiunt, aut alios. cæterum ad Deum & mendax & perjurus remittitur. taceo, quod olim in urbe Roma quotidie & prope palam etiam ab illustribus & honestis fœminis admittebatur abortus: nec tamen legibus vindicabatur; etsi omni-

bus

bus haberetur impius atque execrabilis; antequam exilio eum puniri, juſſere Severus & Antoninus. hoc amplius, AA: quis credat, aliquando parentibus jus fuiſſe, infantes ſanguinolentos non dicam exponere alienæ miſericordiæ quam ipſi non haberent; ſed præterea elidere, abjicere in aquas, in ſolitudinem, a feris devorandos, aut fame & frigore ſolvendos? horreo; cum cogito ſcelus impium, infandum, atrox. hoc tamen Græcia, illa ſapientiæ atque humanitatis magiſtra, hoc Roma, illa rerum domina, quamdiu paſſa eſt? ne Conſtantinus quidem, recepta jam Chriſti doctrina, par fuit expungendo flagitio adulto & prævalido. primi auſi fuere id capitali ulciſci pœna Imppp. Valentinianus, Valens, & Gratianus. Quod ſi tot ac tam inſignia vitia legibus diſſimulari, aliquando vult conditio reipublicæ, & ratio civilis utilitatis: quid mirum, ſi ne idololatriæ quidem, etſi bonis & ſapientibus evitandæ, leges publicæ iraſcuntur; cum neque otium civitatis turbat, neque ejus utilitati intercedit?

Itane?

Itane? inquit aliquis, tu publicæ dabis utilitati, ut parcatur idololatriæ quam lex Mosaica, divina, justissima, optima, morte puniri jubet? Quisquis tamen es; etsi magna, ut par est, apud omnes sit legis auctoritas quam ipse Deus per Mosem Hebraicæ dedit reipublicæ: patere tamen, non omnia ejus capita his temporibus, his moribus, his locis, accommodari. Est sua cuique reipublicæ conditio: nec magis potest alicujus lex civitatis omnibus hominibus, omnibus locis, omnibus temporibus, usui esse; quam eadem potest medicina in tanto humanorum corporum, sexus, ætatis, aëris, ciborum, morum, ac vitiorum, discrimine omnibus prodesse morbis. Prætereo leges quas Moses fixit de jubilæo, de fœnore, de pœnis furti atque injuriarum, de judicio Zeli, quod vocant, de abstinentia a sanguine, suffocato, aliis, quæ nusquam observantur. quis nescit, eum singulis viris plures una uxores permisisse: cum id hodie alibi capite, alibi levius puniatur, ubique apud Christianos flagitium habeatur? quid adulterium? nonne a Mose capitali plectitur supplicio? quod populus fere mediterraneus, & præser-

tim rei rusticæ intentus, passim conjugii consuetudine frueretur: vir etiam quot vellet uxores haberet. Sed ubi tanta nostrarum legum severitas? populo mari vicino, matrimoniisque sæpe & diu per terrarum orbem longe lateque dispersis. Jam divortiorum licentiam nonne extorsit Mosi civium ferocia, & animus ad iracundiam atque ultionem præceps? cum nostris moribus non habeant usum: nisi adulterio polluatur matrimonium, aut procax ac petulans desertio ejus usum & finem auferat. Plura non addo, AA. intelligitis enim, legum opportunitates ac pœnas non natura, sed publica utilitate, distingui: nec utique quæ Hebræis utiles fuere, nostris moribus convenire. Magis exspectatis, vobis demonstrari, cur pœnam idololatriæ quam apud alios populos ab injustitia non libero, ea apud Hebræos absolvam. id enim quo plenius vincam objectæ vim difficultatis, adhuc demonstrandum restat. Quid autem facilius? intelligentibus, non eam quæ in Hebræis fuit, aliorum rationem esse: quia quæ Hebraici forma imperii fuit, aliorum non est. An est, tanta alicujus reipublicæ fortuna, ut Prin-

cipem

cipem habeat Deum? agnoſcimus eum orbis dominum, & humano generi ſocietate rationis imperare. ſed cui ſcriptas leges ac civilia jura ponat, conſtituta pacto civitate, quem populum indigites? fuit tamen hæc Hebræorum gloria, ut eos Deus ſuo fœdere atque imperio dignaretur: dum ei fidem ſervarent juris religioniſque forma: in quam, interprete Moſe, conſenſerant. hoc tam inſigni publici juris capite continebatur communis omnium ſpes atque ſalus. hoc vivebat, hoc valebat, populus. hoc quiſquis invito mutaret Deo; quid aliud agebat, quam ut imminueret reipublicæ majeſtatem? dum ſpiritum imperii, quo cohærebat, & regebatur, civile corpus, ſciens dolo malo abrumperet; ſeque alii, quam qui legibus Princeps erat, nova ſuperſtitione ſubjiceret.

Audiſtis, AA, cum Hebraicæ indolem reipublicæ, tum cauſam qua ſubnixa fuit lex de punienda morte idololatria. quam ſi quis nobis aut aliis aptet populis qui diverſa utuntur imperii forma: nonne eum pro inſano ad agnatos remittendum eſſe, optimo dicamus jure? Aut me fallit conjectura, aut

hoc senior animadvertit Valentinianus: qui etsi Christianam amplecteretur disciplinam; *inclaruit* tamen (quod Ammianus perhibet*) *hoc moderamine principatûs, quod inter religionum diversitates medius stetit: nec quemquam inquietavit, neque ut hoc coleretur imperavit aut illud: nec interdictis minacibus subjectorum cervicem ad id quod ipse coluit inclinabat, sed intemeratas reliquit has partes ut reperit.* Fruere hac prudentiæ, justitiæ, & æquitatis, gloria, Imperator: qui quam animo tuo probabas religionem rite coluisti & caste: nec tamen aliam, si injuria vacaret, pro crimine haberi punirique, passus es: ut, cum vir pius esses ac religiosus, simul meminisses, te Principem esse, ac gerere personam reipublicæ: ad cujus fidem ac tutelam omnes pertinent qui ejus securitatem, pacem, utilitatemque, non offendunt. adeo vix mihi tempero; ne tam honesto ac pulchro Ammiani testimonio vel tuam adjungam Constitutionem, mitem, humanam, modestam: qua * ad Senatum, *Haruspicinam*, inquis, *ego nullum cum maleficiorum causis habere consortium judico: neque ipsam aut aliquam præterea concessam a majoribus religionem*

* lib. 30. c. 9.

* l. 9. Cod. Theod. de Maleficis & Mathematicis.

nem genus esse arbitror criminis. Testes sunt leges a me in exordio imperii mei datæ quibus unicuique quod animo inbibisset, colendi libera facultas tributa est. Nec haruspicinam reprehendimus, sed nocenter exerceri vetamus. At quemadmodum implevit ea Constitutione Valentinianus prudentis & egregii Principis officium: sic, si deinceps ipse, (ut sunt mobiles plerumque, sæpe sibi adversæ, Principum voluntates, ob incerta consiliorum quibus, quasi fluctibus, non minus jactantur, quam juvantur) si, inquam, deinceps ipse, aliive diversum tenuerint iter; viderint. quo enim jure sibi sumunt quod eis neque ratio concessit, neque populi consensus: a quo justi vis imperii proficiscitur? jam age ejus exitus feritatis nonne quam semper atrox, tam generi humano, atque ipsis Principibus, passim fœdus, infelix, ac pestilens, fuit? sane dum inscitia, invidia, ambitio, superstitio, avaritia, publicis adjutæ viribus, in paucorum gratiam subvertunt inquirendi veri libertatem, & studia sapientiæ, tamquam malas artes, persequuntur; quid spei reliquum est, nisi ut rempublicam quidem ex tranquilla turbidam, ex

locuplete pauperem, ex frequente desertam, ex potente infirmam, ex culta atque ornata horridam ac squallidam, efficiant; Principi vero, aut aliis qui eadem usi sint sævitia, apud posteros dedecus, cominus odium, insidias, pericula domi forisque, postremo vecordiæ suæ pœnitentiam seram ac vanam, pariant? possem id multis exemplis, quam vetustis, tam recentibus, ostendere, AA: sed aqua effluxit; & sufficit, liquere quod demonstrandum fuit, in religionem esse Dei imperium, hominum non esse. Hoc agam tamen quod ab omnibus intelligi, omnibus pretium est: laudabo fortunas nostras; quod, dum Deum Optimum & Maximum suo quisque more & ritu ex animi sententia veneramur, fit cœlesti beneficio, & pietate ac providentia æternæ hujus reipublicæ, ut neque carnificem metuamus, neque militem, neque sacerdotem aliquem, impium, vanum, crudelem, superbum, honestissimi ac sapientissimi cujusque hominis, maximi, medii, minimi, bonis, famæ, vitæ, libertati, improbe ac flagitiose insidiantem. Incubuit majoribus nostris tyrannis, tam cruenta, tam dira, tam dete-